

UOT:327

Ceyhun ƏLƏKBƏROV
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, t.ü.f.d.
jeyhun.alekberov@yahoo.com

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələri

The Azerbaijani-British Relations within the Period of the Democratic Republic

Азербайджано-британские связи в период Демократической Республики

Xülasə: Məqalə Azərbaycan və İngiltərə arasındakı əlaqələrin çoxəsrlik tarixinə həsr edilmişdir. Müəllif əsası XVI əsrdə ingilis ticarət ekspedisiyaları vasitəsilə qoyulmuş əlaqələrin mərhələli inkişaf tarixinə xüsusi diqqət ayırır. Məqalədə Tüdorlar dövrünün İngiltərəsi ilə Azərbaycan Səfəvilər dövləti arasındakı ikitərəfli əlaqələr tədqiq edilir, sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə heç də asan olmayan münasibətlər təhlil edilir. Coğrafi kəşflər, geosiyasi olaylar, habelə rus və sovet işğalları dövründə əlaqələrin pozulmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri elmi müstəvidə əsaslandırılır. Sonda tədqiqat zamanı gəlinən əsas qənaət və nəticələr təqdim edilir.

Açar sözlər: "Moskva" şirkəti, Bakı nefti, Lionel Denstervil, Mərkəzi Xəzər diktaturası, Nəsim bəy Yusifbəyli, Nuru Paşa, Paris sülh konfransı.

Abstract: The article is devoted to the centuries-old history of Anglo-Azerbaijani relations. The author pays great attention to the history of the stage-by-stage development of relations starting from English trade expeditions in the 16th century. The article examines the bilateral relations between England of the Tudor era and the Azerbaijani Safavid state, analyzes the difficult relations in the following centuries, in particular, the period of the proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic, explores the scientific substantiation of the objective and subjective causes of relations break-up, as after geographical discoveries and geopolitical variables, as well as in the period of the Russian and the Soviet occupation. In the final part, the main conclusions and provisions arising from the study are presented.

Keywords: Muscovy Company, Baku oil, Lionel Dunsterville, Centro-Caspian Dictatorship, Nasib Yusifbeyli, Nuri Killigil, Paris Peace Conference.

Абстракт: Статья посвящена многовековой истории англо-азербайджанских отношений. Автор уделяет огромное внимание истории поэтапного развития отношений, начиная с английских торговых экспедиций XVI века. В статье исследуются двусторонние отношения между Англией эпохи Тюдоров и азербайджанским Сефевидским государством, анализируются непростые отношения в последующие столетия, в частности, период провозглашения Азербайджанской Демократической Республики, приводится научное обоснование объективных и субъективных причин разрыва отношений, как после географических открытий и геополитических перемен, так и в период русско-советской оккупации. В заключительной части статьи представляются основные выводы и положения, вытекающие в ходе исследования.

Ключевые слова: Московская компания, бакинская нефть, Лионель Денстервиль, Диктатура Центрокаспия, Насиб-бек Усуббеков, Нури-паша Киллигил, Парижская мирная конференция.

Azərbaycan və İngiltərə arasındakı münasibətlər qədim tarixə və kifayət qədər zəngin ənənələrə malikdir. İki ölkə arasındakı münasibətlərin tarixi XVI əsrin ikinci yarısına qədər – İngiltərə və Səfəvilər Azərbaycan dövləti arasındakı ticarət əlaqələrinədək uzanır. Münasibətlərin məhz bu dövrdə ingilis missionerlərin regiona olan səfərlərinin intensivləşməsi ilə başladığını söyləmək mümkündür. Belə ki, Con Kartrayt adlı bir ingilis səyyahının 1560-cı ildə ilk dəfə Bakıya gəldiyi, şəhərdəki neft ticarəti və liman haqqında informasiya topladığı məlumdur [6,s.48].

Bu dövrdə Səfəvilər dövləti ilə vergisiz və imtiyazlı ticarət əlaqələri qurmaq hüququ 1553-cü ildə Londonda yaradılmış "Moskva" şirkətinə verilmişdi. Bu istiqamətdə ticarət əməliyyatları aparmaq üçün inhisar hüququ almış şirkətin nümayəndəsi, ingilis taciri və diplomatu Entoni Cenkinson 1563-cü ildə Volqa çayı və Xəzər dənizi vasitəsilə ilk dəfə olaraq Səfəvilər dövlətinə gəlmişdir. Digər ingilis diplomatu Artur Eduars ilə aparılan danışıqlardan sonra isə 1566-cı il iyunun 29-da Şah I Təhməsbəy tərəfindən xüsusi imtiyaz fərmanı imzalanmışdır. Həmin fərmana əsasən, "Moskva" şirkəti tacirləri Səfəvilər dövlətinin bütün ərazisində heç bir gömrük vermədən sərbəst ticarət etmək və ticarət faktoriyaları açmaq hüququ əldə edir, eləcə də ingilis tacirləri və onların əmlakları dövlət tərəfindən mühafizə olunurdu. Bundan başqa şirkətin tacirləri Səfəvilər dövlətinin ərazisindən keçərkən

qonşu ölkələrə gedə bilərdilər [5,s.76]. Həmin dövrdə çoxlu sayda ingilis tacirlərinin, səyyahların Azərbaycanı gəlməsi və bura ard-arda bir neçə ingilis ticarət ekspedisiyasının göndərilməsi baxımından bu fərman böyük rol oynamış və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə təkan vermişdir.

İngilislərin bu əlaqələrə böyük önəm vermələri ticarət əlaqələrinin siyasi əhəmiyyətindən xəbər verirdi. Belə ki, İngiltərə kraliçası I Yelizaveta Tüdor 25 aprel 1561-ci ildə Şah I Təhməsbəy məktub göndərmiş və ölkələr arasında yaradılan əlaqələrin hər iki xalqa faydalı nəticələr verəcəyini bildirmişdir [12,s.123].

Azərbaycana təşkil edilən ingilis ticarət ekspedisiyaları zamanı maraqlı müşahidələr aparılmışdır. Tomas Benister və Ceffri Düketin rəhbərliyi altında 1568-1574-cü illərdə təşkil edilmiş ekspedisiya zamanı Bakı və ətrafında aparılan müşahidələr xüsusi yer verilmişdir. İngilis səyyahları Bakının özəlliyini vurğulayaraq, "qara yağ" adlandırdıqları neftin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər [18,s.440].

1621-ci ildə iki ölkə arasında bağlanmış "Əbədi dostluq haqqında" müqavilə Səfəvilər dövləti və İngiltərə arasında imzalanmış ilk rəsmi sənəd olaraq tarixə keçmişdir. 1622-ci ilin əvvəlində isə Hörmütlü əməliyyatlarının şərtləri haqqında "Ost-Hind" şirkəti ilə gizli hərbi müqavilə imzalanmışdır [3,s.17].

Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonraqı tarixi mərhələdə – Əfşarlar və Qacarların hakimiyyəti dövründə də Azərbaycanın İngiltərə ilə olan əlaqələri genişləndirilərək inkişaf etdirilmişdir [1,s.384-386].

Azərbaycanla Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığı arasında yeni dövr əməkdaşlığı əlaqələri isə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində, Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyasının işğalı altında olduğu zamanlar yaranmışdır. Həmin dövrdə ingilis kapitalı Bakı neftinin istismar edilməsində fəal idi. Bu əməkdaşlıq Şimali Azərbaycanın müstəqilliyi mərhələsi də daxil olmaqla (1918-1920) 1920-ci ilə qədər, Azərbaycanın Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalına kimi davam etmişdir.

Müsləman şərqində ilk parlament respublikası olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı və mövcud olduğu dövr Azərbaycan-Böyük Britaniya əlaqələri tarixində xüsusi yer tutur. 1918-1920-ci illəri əhatə edən bu dövrdə iki ölkə arasındakı münasibətlər həmin dövürün hərbi-siyasi reallıqlarından irəli gələn son dərəcə mürəkkəb proseslərlə xarakterizə edilə bilər [13,s.9].

Xəzər zəngin neft ehtiyatları hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda rus və ingilis iqtisadi maraqlarının kəşiməsini şərtləndirən başlıca geosiyasi və strateji amil idi. Müxtəlif siyasi blokların maraqlı dairəsində olan Bakı nefti Yaxın Şərqdəki zəngin neft yataqlarını mənimsəməyə çalışan ingilis diplomatiyasını bölgədə daha aktiv olmağa vadar edir-

di. 1917-ci ildə Rusiyada baş verən ictimai-siyasi proseslər və Oktyabr çevrilişindən sonra ingilis diplomatiyası öz diqqətini Cənubi Qafqaza, xüsusilə Xəzər və Bakı neftinə yönəlmişdi.

XIX əsrin 90-cı illərində Bakı neftinin sayəsində neft istehsalına görə ikinci olan Rusiya dünya neftinin 48%-ini verirdi. Bu göstərici Azərbaycanın böyük neft ehtiyatlarına malik olduğunu sübut etməklə yanaşı, həm də xarici kapitalın sərmayə qoymağa davam etdiyi Bakı neft sənayesinin inkişafından xəbər verirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışan ingilis kapitalı intensiv şəkildə Bakı neft sənayesinə can atırdı. Xarici kapitalın neft sənayesinə cəlb edilməsində maraqlı olan çar hökuməti XIX əsrin sonlarında Bakı neft sənayesinə can atan ingilis şirkətlərinə şərait yaratdı. Müvafiq qərar 1 may 1899-cu ildə imperator II Nikolay tərəfindən təsdiq olunmuş "Osoboye sovesşaniye" jurnalında öz əksini tapdı. Bununla da ingilis kapitalı Azərbaycanın neft sənayesindəki iqtisadi ekspansiyasını gücləndirmək imkanı əldə etdi [13,s.18].

XIX əsrin sonlarında Bakı neft sənayesində ingilis kapitalı aktiv idi. "Lane & McAndrew" və "Samuel & Co" kimi Britaniya şirkətləri artıq Bakıda aktiv fəaliyyət göstərirdilər. 1897-ci ildə "Shell Transport & Trading Company Ltd" şirkəti açıldı. İngilislərin maliyyə dəstəyi ilə yaradılan "Tokamp" firması 1901-1902-ci illərdə 5 neft emalı zavodu və "Oleum" adlanan 1 stansiya almışdı. 1898-ci ildən 1903-cü ilədək ingilis şirkətləri Rusiyanın neft sənayesinə 68,8 milyon rubl dəyərində sərmayə qoymuşdular ki, bunun da 47 milyon rublu Bakı sənaye rayonundakı müəssisələrin payına düşürdü. 1903-cü ildə 12 Britaniya cəmiyyəti Bakı neft sənayesinə ümumilikdə 60 milyon rubl sərmayə qoymuşdu. Lakin ingilis kapitalı istehsal vasitələrinin yaradılması və yenilənməsinə, eləcə də yeni sahələrin istismar edilməsinə çalışmır, yerli burjuaziyaya məxsus mövcud müəssisələrin alınmasını üstünlük verirdi [9,s.295].

Bu illərdə bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan neft sənayesi də neft inhisarçısı mövqeyini möhkəmləndirən və dünyada neft ticarəti ilə neft emalı sahəsində aparıcı mövqə tutmağa çalışan Böyük Britaniya və Niderlanda məxsus "Shell" şirkətinin təsiri altına düşürdü. Neft məqnatı Henri Deterdinqə məxsus "Royal Dutch Shell" tresti hələ maliyyə imkanları baxımından Bakıda ən qüdrətli sayılan Rotşild ailəsinə belə qabaqlayaraq neft istehsalı və emalı sahəsində birinciliyi ələ almışdı. Təsədüfi deyil ki, ABŞ konsulu Smit bu mənvala Bakının tezliklə bir ingilis şəhərinə çevrəcəyini yazırdı [17,s.116].

1917-ci ildə Rusiyada baş verən siyasi proseslər və Oktyabr çevrilişindən sonra Böyük Britaniya imperiyası Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarına tam yiyələnmək üçün böyük şans əldə etmişdi. Bu dövrdə Bakı və onun mövcud

potensialı ingilis strateqlərin diqqət mərkəzindən yayına bilməzdi. Bakıda ingilis siyasətçilər, iqtisadçılar, sahibkarlar, habelə Böyük Britaniya xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşlarından ibarət böyük bir şəbəkə fəaliyyət göstərirdi. Cənubi Qafqazda ingilis ekspansiyası qaçılmaz görünürdü. 1918-ci ilin martında bolşevik-daşnakların Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməsi Azərbaycana ən qısa zamanda Qərbdən hərbi müdaxiləni şərtləndirmişdi [4,s.34].

İngilis generalı Lionel Denstervil öz memuarlarında Xəzər dənizində hegemon dövlətə çevrilmək üçün yeganə yolun Bakının işğalı olduğunu yazırdı. Şəhərin işğalına hazırlaşan ingilis komandanlığı regiondakı hərbi qüvvələrini Cənubi Azərbaycanda cəmləşdirmişdi. Bu dövrdə ingilislər Bakıda bolşeviklərə müxalif olan bütün siyasi qüvvələrlə əməkdaşlığa çalışırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilisləri şəhərə dəvət etmək istəyənlərinin də sayı az deyildi. 25 iyul 1918-ci ildə Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında eszlərin təklifi ilə ingilis hərbi birləşmələrinin şəhərə dəvət edilməsinə və koalision hökumətin qurulmasına qərar verildi. İyulun 31-də Bakı Xalq Komissarları Soveti sükut etdi və avqustun 1-də Böyük Britaniyanın xeyir-duası ilə şəhərdə hakimiyyət eszlər, menşeviklər və daşnaklardan ibarət Mərkəzi Xəzər diktaturasının əlinə keçdi [10,s.183].

Koalision hökumət şəhərdə hakimiyyəti ələ alandan dərhal sonra əvvəlcədən razılaşdırıldığı kimi ingilis generalı Denstervildən hərbi yardım istədi. Bunu gözləyən ingilislər avqustun 4-də Bakı limanına polkovnik Stoksun komandanlığı altında Gent alayının 40 əsgərindən ibarət kiçik bir dəstə göndərdilər. General Lionel Denstervilin rəhbərliyi altındakı əsas Britaniya hərbi hissələrinin Bakıya gəlişi vaxt məsələsi idi.

Avqustun 6-da Denstervilin imzası ilə xüsusi bəyannamə dərc edildi. Bəyannamədə Britaniya qoşunlarının Azərbaycana müttəfiqlərlə əldə edilən xüsusi razılaşma əsasında, Bakı əhalisinin xahişi ilə yeridildiyi və əsas məqsədinin türklər və almanlarla mübarizə olduğu vurğulanırdı. Britaniya qoşunlarının Rusiyanın daxili məsələlərinə müdaxilə etmək niyyətində olmadığı qeyd edilən bəyannamədə, Britaniya hökuməti və müttəfiqlərinin bölgədə yaşayan bütün xalqların və onların təmsil edən siyasi partiyaların hüquqlarının bərabərliyini tanıdığı ifadə edilirdi [14,s.77].

Sentyabrın 12-də Nuri Paşanın komandanlığı altındakı ordunun Bakını azad etmək niyyətinin qətiləşdiyi məlum oldu. Sentyabrın 14-də türk ordusu hissələri və yenidən yaranmış Azərbaycan korpusundan ibarət Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etmək üçün Mərkəzi Xəzər diktaturası və ingilis işğalçılarına qarşı hücumə keçdi. Bakının azad edilməsi ən məsələsi idi. Bunu yaxşı başa düşən general Denstervil öz qoşunlarına cəbhə xəttindən geri çəkilmək əmrini verdi və qaranlıq düşməsini gözləyən ingilislər gəmilərə oturaraq Bakını tərk etmək məcburiyyətində qaldı [11,s.72-73].

Denstervilin dəstəsinin Bakını tərk etməsi ilə Azərbaycana ingilis hərbi müdaxiləsinin birinci mərhələsi başa çatdı. 40 gün davam edən və Bakının tamamilə ələ keçirilməsi məqsədini güdən bu hərbi kampaniya uğursuzluqla nəticələndi [13,s.55-62].

28 may 1918-ci ildə Tiflisdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının elan edilməsi Britaniya diplomatiyasının Cənubi Qafqazdakı strateji planlarını dəyişməmişdi. İngilislər bölgəyə hərbi müdaxilənin yeni taktiki formaları üzərində çalışırdılar. İngilis hərbi dəstələrinin 1918-ci ilin sentyabrında Bakını tərk etmələri taktiki fənd kimi də dəyərləndirilə bilər. Əslində ingilislər Bakını təntənəli surətdə qayıtmaq ümidi ilə tərk edirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) nümayəndə heyəti ilə İrandakı ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson arasındakı danışıqlar Ənzəlidə keçirildi. Nəsi bəy Yusifbəylinin başçılığı altındakı Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə görüşən ingilis generalı ADR hökumətinin qarşısını bir sərə şərtlər qoydu:

1. 17 noyabr saat 10-dək Azərbaycan və türk qoşunlarının Bakını tərk etmələri təmin edilsin.
2. Bakı və ətrafındakı neft mədənləri ingilis qoşunları tərəfindən nəzarətə götürülsün. Ölkənin digər əraziləri Azərbaycan hökuməti və ordusunun nəzarəti altında qalsın.
3. Azərbaycan hökuməti rəsmən tanınmasın. Ancaq Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ nümayəndələri onunla də-fakto əlaqələr yaratsın.
4. Bütün təşkilat və müəssisələr əvvəlki kimi fəaliyyət göstərməyə davam etsin.

Bu əsas tələblərdən əlavə danışıqlarda digər qeyd-şərtlər öz əksini tapdı: a) General Tomson Bakının general-qubernatoru təyin edilsin və şəhər polisi ingilislərin nəzarətinə verilsin; b) Şəhər dumasının fəaliyyəti tam olaraq bərpa edilsin; c) Azərbaycanın Paris sülh konfransında millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə prinsipləri ətrafında aparılan diskussiyalardakı iştirakı təmin edilsin; d) Lazar Biçeraxov və dəstələri ingilis qoşunları ilə birlikdə Bakıya qayıtsın; e) Silahlı erməni dəstələri Bakıya buraxılmasın [13,s.37-38].

Böyük Britaniyanın Azərbaycana hərbi müdaxiləsi "müttəfiq qoşunları" adı altında həyata keçirilirdi. Həqiqətən də, Bakıya daxil olan Böyük Britaniya hərbi dəstələri arasında Fransa və Birləşmiş Ştatların nümayəndələri də var idi. ADR hökuməti Azərbaycanın suverenliyinin qorunub saxlanılmamasına və gələcəkdə dövlət müstəqilliyinin tanınması ümidi ilə general Tomsonun demək olar ki, bütün şərtlərini qəbul etmişdi.

17 noyabr 1918-ci ildə Bakıya daxil olan ingilis dəstələri ələ həmin gün şəhərdə hərbi bəyannamə elan etdilər. General Tomson şəhərin hərbi qu-

beratoru oldu, polkovnik Kokkerel isə Bakıdakı müttəfiq qoşunlarının polis komissarı vəzifəsini tutdu. Bakı şəhər meriyası və bir sıra digər mülki məsulisələr öz fəaliyyətlərini əvvəlki kimi davam etdirdilər. 1918-ci ilin sonlarında bütün Qafqazda 20 000 ingilis əsgəri var idisə, bunlardan 5000 nəfəri Bakıda dislokasiya edilmişdi.

1919-cu ilin iyul ayının sonlarında ingilis qoşunları Bakını tərk etməyə başladılar. İngilis komandanlığı Xəzər hərbi donanmasının Denikinin könlülərindən ibarət aqşvardıyaçı ordusuna ötürülməsi barədə qərar qəbul etmişdi. İyulun 30-da qırıcı gəmilərdən ibarət divizion denikinçilərə verildi və dənizdə rus hərbi donanmasının bayrağı dalğalandırılmağa başlandı. Bakı limanının yaxınlığında manevrlərə başlayan denikinçilər təlim ərzində bir neçə dəfə yayılm atəşi açmışdılar. 3 avqust 1919-cu ildə Azərbaycan hökuməti məsələ ilə bağlı Cənubi Qafqazdakı Britaniya qoşunları komandanı general-mayor Korna etiraz notası göndərdi. Xəzər donanması hissələrinin denikinçilərə ötürülməsinə narazılığını bildiren hökumət, bunun Azərbaycanın suverenliyi üçün real təhlükə olduğunu xüsusi qeyd edirdi. İngilislər isə öz növbəsində bu addımın Azərbaycan üçün heç bir təhlükə yaratmadığını və bolşeviklərə qarşı yönəldiyini bildirmişdi [8,s.269-270].

23 avqust 1919-cu ildə Bakıdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı general Şateltort ingilislərin Bakını tərk etmələri ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan xalqına müraciət etdi. Ertəsi gün ingilis qoşunları Bakını, ardından isə bütün Cənubi Qafqazı tərk etdilər. 1919-cu ilin yayında Bakını tərk edən ingilislər öz hərbi hissələrindəki radiostansiyaları, hərbi arsenalın bir hissəsini və hərbi gəmilərin bir qismini Azərbaycan hökumətinin ixtiyarına verdilər [7,s.309].

Böyük Britaniyanın Qafqaz hərbi kampaniyası bölgənin ingilis imperalizminin maraqlarına xidmət etməsinə təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Bu dövr ərzində Bakıdakı ingilis komandanlığı "Shell" və "Anglo-Persian Oil Company" kimi neft nəhənglərinin maraqlarını təmin etmək üçün aktiv surətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlərinə qarşısını. Əslində bu şirkətlər Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı iqtisadi maraqlarının istiqamətlərini müəyyən edir, başqa sözlə, Bakıdakı ingilis hərbi komandanlığının fəaliyyətlərinə rəhbərlik edirdilər [15,s.77].

Bu dövrdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin tanınması ölkənin xarici siyasətində prioritet təşkil edirdi. 23 may 1919-cu ildə Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı altındakı Azərbaycan nümayəndə heyəti bir çox gənc dövlətlərin tələyinin həll olunduğu Paris sülh konfransında Böyük Britaniya nümayəndə heyəti üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş və dəstəklənmişdi.

Qafqazı bolşevik ekspansiyasından qorumaq üçün hərbi ekspedisiya təşkil etməyi planlayan Böyük Britaniya hökuməti Antanta Ali Şurası qarşı-

sında Cənubi Qafqaz respublikalarının dövlət müstəqilliklərinin təcili tanınması haqqında məsələ qaldırmışdı.

Bolşevizmin yayılmasının qarşısının alınması zərurəti qarşısında Britaniya hökuməti müttəfiqlərin Cənubi Qafqaz respublikalarını tanımalarına nail ola bildi. Baş nazir Lloyd Corc Cənubi Qafqaza hərbi yardım göstərməsinin zərurətini vurğuladı. 11 yanvar 1920-ci ildə lord Kerzonun Gürcüstan və Azərbaycanın müstəqilliklərinin de-fakto tanınması haqqındakı təklifi Ali Şura tərəfindən yekdilliklə qəbul edildi. Buna rəğmən, gənc respublikaların de-iure tanınmaları məsələsi təxirə salındı [16,s.85].

19 yanvarda Ali Şuranın Azərbaycan nümayəndə heyəti üzvlərinin iştirakı ilə keçirilən iclasında Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Antanta bloku real təhlükə ilə üzləşəcəkləri halda Qafqaz respublikalarına yardım etmək haqqında öhdəlik götürüldü. Azərbaycanın dənizdən müdafiəsi məsələsi gündəmə gəldi [16,s.87].

Gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etməzdən 5 gün öncə – 22 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan parlamentində xarici ölkələrlə əlaqələrin genişləndirilməsi məsələsi müzakirə edilmiş və "Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Almaniya və Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəliklərin təsis edilməsi və Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin buraxılması haqqında" qanun qəbul edilmişdi [2,s.133].

Lakin beynəlxalq münasibətlər sistemində qüvvələr nisbəti dəyişmiş, ingilis diplomatiyasının strateji və taktiki planları yenilənmişdi. Bütün vədlərə baxmayaraq, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycanın suverenliyini qorumaq üçün ona heç bir əməli yardım göstərməmiş və 27 aprel 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının silahla təcavüzünə uğrayan və cəmi 23 ay yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etmişdi.

Şimali Azərbaycanın işğalı Böyük Britaniyanın Yaxın Şərqdəki geosiyasi mövqeyinə təsirsiz ötürülməmişdir. 1920-ci ildə yaradılan və sonradan SSRİ-nin tərkib hissəsi olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası ilə Böyük Britaniya arasında diplomatik münasibətlər qurulmamışdır. Ümumitifaq səviyyəsində həyata keçirilən bəzi müştərak mədəni layihələr nəzərə alınmazsa, bu dövrdə ölkələr arasında humanitar səhə də əməkdaşlıq yox düşməsinə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. III cild (XIII – XVIII əsrlər). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1999, 584 s.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2004, 472 s.

3. Həbibbəyli Ə. İ. Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı ilə iqtisadi əlaqələri. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2007, 213 s.
4. Yusifzadə S. Z. Britaniya kəşfiyyatı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda // "Dirçəliş – XXI əsr", Bakı, 2004, №4, s.31-38
5. Mahmudlu Y. M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996, 291 s.
6. Алиев И. Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, «Известия», 2003, 712 с.
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Баку, «Эльм», 1998, 158 с.
8. Азербайджанская Республика 1918-1920 гг. Документы и материалы. Баку, «Эльм», 1998, 440 с.
9. Ахундов Б. Ю. Монополистический капитал в дореволюционной бакинской промышленности. Москва, «Соцэкгиз», 1959, 295 с.
10. Денстервиль Л. Ч. Британский империализм в Баку и Персии: 1917-1918 (воспоминания). Тифлис, «Советский Кавказ», 1925, 282 с.
11. Кязем-заде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921 гг.) // «Литературный Азербайджан», Баку, 1993, №3-4, с.72-73
12. Махмудов Я. М. «Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, 264 с.
13. Юсиф-заде С. З. Азербайджано-британские отношения (в начале XX века). Баку, «Тахсил», 2008, 62 с.
14. Юсиф-заде С. З. Денстервиль Форсез в Баку. Баку, «Tarix və onun problemləri», 2003, №3, с.75-82
15. Юсиф-заде С. З. Экономический фактор в англо-азербайджанских отношениях в 1918-1920 гг. Баку, «Universitetin xəbərləri», 2003, №3, с.73-80
16. Юсиф-заде С. З. Роль Англии в признании мировым сообществом АДР де-факто в начале 1920 г. Баку, «Tarix və onun problemləri», 2003, №3, с.83-88
17. Фурсенко А. А. Нефтяные тресты и мировая политика (1880-е годы – 1918 г.). Москва-Ленинград, «Наука», 1965, 496 с.
18. Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen (edited by E. Delmar Morgan and C. H. Coote). Volume II. London, 1986, 328 p.